

GEVOLGEN VAN LANGDURIGE WERKLOOSHEID VOOR HET PSYCHISCH WELZIJN:

OVERZICHT VAN DE ONDERZOEKSLITERATUUR

[PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF LONG-TERM UNEMPLOYMENT:
REVIEW OF THE LITERATURE]

Hans DE WITTE

*Hoger Instituut voor de Arbeid
Katholieke Universiteit Leuven*

Three aspects of the psychological consequences of long-term unemployment are reviewed. First, the impact of long-term unemployment upon the psychological well-being is outlined. Different longitudinal studies in various countries show a significant deterioration of the psychological health of the unemployed, which stabilizes after a certain period of time. This stabilization of the mental health at a lower level of well-being is caused by a process of adaptation: The long-term unemployed adapt to their new role and withdraw from the labour market by lowering their employment commitment and their job seeking behaviour. In the second part of this review, we show that the probability of finding work decreases because of this adaptation process. In the third part of this article, research on the psychological impact of re-employment is reviewed. It shows that the psychological well-being of the previously unemployed improves strongly once they find work. Long-term unemployment thus creates a vicious circle. It leads to the deterioration of the mental health. This deterioration can be stopped by adapting oneself to unemployment. This adaptation however, reduces the probability of finding work, while only re-employment re-establishes the psychological well-being at the pre-unemployment level.

Op basis van recente, grotendeels longitudinale onderzoeken in het buitenland wordt in dit overzichtsartikel het globale proces in kaart gebracht waartoe langdurige werkloosheid bij een meerderheid van de werklozen leidt. Eerst staan we stil bij de invloed van het voortduren van werkloosheid op het psychosociaal welzijn van werklozen. Naast een beschrijving van de wijze waarop de werkloosheidsduur het psychisch welzijn beïnvloedt, wordt daarbij tevens een verklaring voor deze evolutie geboden. Daarna worden de gevolgen van dit psychosociaal proces voor de herintrede op de arbeidsmarkt in kaart gebracht. Tot slot worden de psychosociale consequenties van een geslaagde herintrede op de arbeidsmarkt beschreven. In het besluit wordt de kern van dit globale proces nog eens kort samengevat en worden enkele beperkingen van deze literatuurstudie aangegeven.

GEVOLGEN VAN LANGDURIGE WERKLOOSHEID VOOR HET PSYCHISCH WELZIJN

Dat werkloosheid door de meerderheid van de werklozen als negatief wordt beleefd, en dus een daling van het psychisch welzijn veroorzaakt, is voldoende gekend. In de tachtiger jaren werd immers een omvangrijke hoeveelheid onderzoek gerapporteerd, waarvan de resultaten ondubbelzinnig wijzen op het problematische en belastende karakter van de werkloosheidssituatie (voor een overzicht, zie b.v. Lagrou, 1983; Warr, 1983 & 1984a). Over de gevolgen van *langdurige* werkloosheid voor het psychosociale welzijn van de werkloze bestond tot voor kort weinig duidelijkheid. De hiervoor noodzakelijke longitudinale studies werden slechts in de tweede helft van de tachtiger jaren gerapporteerd. Het wekt dan ook weinig verwondering dat er heel wat tegenstrijdige theorieën over de gevolgen van langdurige werkloosheid werden ontwikkeld. Zo stelt de cumulatieve stress-hypothese dat het psychisch welzijn van de werkloze in toenemende mate verslechtert, naarmate de werkloosheid langer duurt. De belasting van het werkloos zijn neemt in deze visie nagenoeg rechtlijnig toe met de werkloosheidsduur, waardoor het psychisch welzijn in cumulerende mate wordt aangetast (zie b.v. Jackson & Warr, 1984: 605). In de aanpassingshypothese daarentegen gaat men ervan uit dat werklozen op termijn aan hun situatie wennen en ermee leren leven (zie b.v. Warr & Jackson, 1987: 1223-1224). Deze aanpassingsreactie leidt tot een verbetering van het psychisch welzijn, mogelijk zelfs tot een herstel tot op het niveau voordat men werkloos was. Zoals verder zal blijken zijn beide visies niet noodzakelijk onverzoenbaar. Beide processen kunnen immers dominant zijn in een andere tijdsfase van de werkloosheidsperiode en dus op elkaar aansluiten.

Het ontbreken van empirisch materiaal over de gevolgen van voortdurende werkloosheid heeft er tevens toe geleid dat de fase-theorieën die deels ontleend werden aan onderzoek uit de dertiger jaren, populair werden in wetenschappelijke en beleidsmiddelen. In dergelijke fase-theorieën wordt over het algemeen verondersteld dat een werkloze vier beleevingsfasen doormaakt vanaf het ogenblik dat hij of zij werkloos wordt (zie b.v. Hayes & Nutman, 1981: 9-37). Na een korte fase van ontredde (shock) volgt een fase van optimisme, die bij het voortduren van de werkloosheid uitmondt in pessimisme en op termijn tot fatalisme leidt. De empirische basis voor dergelijke

fase-modellen is echter vrij beperkt (voor een diepgaande, kritische bespreking, zie Fryer, 1985). Recent is men dan ook afgestapt van de idee om een concreet aantal, in de tijd duidelijk afgebakende fasen te onderscheiden in de werkloosheidsbeleving, die voor alle werklozen zouden gelden (Verkleij, 1988: 46-54). Dit impliceert echter niet dat men globaal genomen geen fasen of stadia in de beleving van langdurige werkloosheid zou kunnen onderscheiden, zoals verder zal worden aangegeven. Recent onderzoek biedt immers een genuanceerd — en voor het eerst empirisch onderbouwd — beeld over deze fasen in de werkloosheidsbeleving.

In wat nu volgt schetsen we eerst de globale evolutie van het psychisch welzijn naarmate de werkloosheid langer duurt. We baseren ons daarbij hoofdzakelijk op longitudinaal onderzoek uit Engeland, Zweden en Nederland. Vervolgens gaan we in op de interpretatie en verklaring van deze globale evolutie.

VAN DALING TOT STABILISATIE OP EEN LAGER NIVEAU

Uit het beschikbare longitudinale onderzoeksmateriaal komt globaal genomen steeds eenzelfde verloop naar voor: het psychisch welzijn daalt vooral in het begin van de werkloosheidsperiode in sterke mate, om dan na verloop van een zekere periode te stabiliseren op een lager niveau. De duur van deze periode en het concrete verloop van dit proces verschilt wel tussen de diverse landen waarin het onderzoek werd uitgevoerd.

In Engeland werd vooral aan de "Social and Applied Psychology Unit" van de universiteit van Sheffield baanbrekend onderzoekswerk verricht naar de gevolgen van langdurige werkloosheid. In februari 1982 lieten zij 954 mannelijke werklozen interviewen met een leeftijd tussen 16 en 64 jaar (gemiddelde leeftijd: 35 jaar). Allen hadden voorheen als ongeschoolde of half-geschoolde arbeider gewerkt en hadden minstens 3 maanden werkervaring. De werkloosheidsduur varieerde van één maand tot meer dan een jaar. Deze werklozen werden 9 maanden later opnieuw geïnterviewd (november 1982) en een derde keer ongeveer 10 maanden na de tweede keer (september 1983). Als maat voor het psychisch welzijn van de geïnterviewden werd vooral gebruik gemaakt van de "General Health Questionnaire". Deze algemene maat voor de psychische gezondheid van een individu is oorspronkelijk ontworpen als screeningstest om licht

psychiatrische afwijkingen op het spoor te komen (voor een bespreking van dit instrument, zie Banks et al., 1980: 188-190 en Koeter et al., 1987: 667-668). Via een uitgebreide hoeveelheid onderzoek toonde de Scheffieldgroep aan dat dit instrument tevens in een niet-klinische setting bruikbaar is (Banks et al., 1980; zie ook: Warr, 1984a: 299). De resultaten van de cross-sectionele analyse op het eerste tijdstip (Jackson & Warr, 1984: 605-614; Warr & Jackson, 1984: 77-85) laten hetzelfde beeld zien als de resultaten van de longitudinale analyses (Warr, 1987: 267-280; Warr & Jackson, 1985: 795-807; Warr & Jackson, 1987: 1219-224).

Globaal genomen konden er drie fasen in de psychologische gevolgen van werkloosheid worden onderscheiden. Op het ogenblik van het verliezen van het werk daalt het psychisch welzijn in sterke mate (shock). Dat deze daling niet onaanzienlijk is, blijkt uit de vergelijking met werkenden. Van zij die pas werkloos werden, scoorde 42% boven de grens voor de diagnose "psychisch ziek" op de "General Health Questionnaire", tegenover slechts ongeveer 20% onder een normale populatie werkenden (Warr, 1983: 18). Het psychisch welzijn van de werkloze neemt gedurende de eerste 6 maanden van diens werkloosheid op significante wijze verder af. Zo scoort na 6 maanden werkloosheid maar liefst 65% van de geïnterviewde werklozen boven de grenswaarde "psychisch ziek" (Warr, 1983: 18). Na 6 maanden werkloosheid treedt er geen verder verslechtering meer op van het psychisch welzijn. Het welzijn van de werkloze bereikt een plateau: het stabiliseert zich gedurende de rest van de werkloosheidsperiode op het lagere niveau van psychisch welzijn dat de werkloze reeds na 6 maanden kenmerkte. Na gemiddeld genomen 25 maanden werkloosheid doet er zich zelfs een lichte verbetering van het psychisch welzijn voor (Warr & Jackson, 1987: 1221-1222), zonder dat echter het peil van vóór de werkloosheid wordt bereikt. In een analoog longitudinaal onderzoek in Engeland werd na drie jaar eveneens een lichte verbetering van het psychisch welzijn vastgesteld (Payne, in Fryer & Payne, 1986: 253). Na een zekere fase van stabilisering kan men dus gewagen van een vierde fase waarin het psychisch welzijn zich op langere termijn in lichte mate herstelt.

Het Engelse onderzoek heeft uitsluitend betrekking op mannen. Omwille van de relatief hoge participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt in Vlaanderen en omwille van het hoge percentage vrouwelijke werklozen, zijn dergelijke onderzoeksresultaten natuurlijk eenzijdig. De resultaten van een analoog longitudinaal onderzoek onder werk-

loze vrouwen in Zweden vormen dan ook een belangrijk vergelijkingspunt, temeer daar de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in dat land eveneens erg hoog is (Brenner & Levi, 1987: 244-254). Dit onderzoek is ook belangrijk omdat het een aanduiding geeft van de mate waarin het niet-financiële aspect van werkloosheid het psychisch welzijn beïnvloedt. In Zweden behoudt men gedurende het eerste jaar werkloosheid immers ongeveer 90% van het oorspronkelijke inkomen, terwijl de partners van nagenoeg alle geïnterviewde vrouwen over een vast inkomen beschikten. De respondenten werden 5 maal geïnterviewd: van één maand vóór het verlies van het werk (anticipatiefase) tot 2 jaar erna. Het psychisch welzijn werd door de onderzoekers via een veelheid aan maten onderzocht. Zo werd naast de "General Health Questionnaire" tevens gebruik gemaakt van een depressieschaal en een maat voor het zelfwaardergevoel. Daarnaast werden ook diverse biochemische metingen verricht. We beperken ons hier echter tot de gegevens over de psychische gezondheid.

Op basis van de onderzoeksresultaten komen de auteurs tot de conclusie dat er zich 4 fasen voordoen in de werkloosheidsbeleving. Zoals ook in Engeland, bracht het verlies van het werk in een eerste fase een drastische daling van het psychisch welzijn met zich mee. Dit psychisch welzijn herstelt zich in lichte mate gedurende de eerstvolgende 6 maanden, zonder echter het niveau voordat men werkloos was (het "basisniveau" of "uitgangsniveau") terug te bereiken. Het voortduren van de werkloosheid na deze eerste 6 maanden leidt op termijn opnieuw tot een daling van het welzijn, dat zich na ongeveer 2 jaar stabiliseert op een (gemiddeld genomen) lager niveau dan het uitgangsniveau. Op de verbetering van het psychisch functioneren in de tweede fase na, trekt dit verloop op de evolutie die uit het Engelse onderzoek naar voor kwam. Het faseverloop uit dit Zweedse onderzoek lijkt tevens sterk op dat van de klassieke 4-fase-theorieën (shock-optimisme-pessimisme-fatalisme) die aan het begin van dit onderdeel werden vermeld. De resultaten van dit Zweedse onderzoek tonen aan dat de nadelige gevolgen van werkloosheid niet enkel te wijten zijn aan het inkomensverlies. Dit onderzoek toont eveneens aan dat de afname van het psychisch welzijn omwille van werkloosheid zich niet beperkt tot mannen.

Het meest uitgebreide onderzoek naar de gevolgen van langdurige werkloosheid werd wellicht uitgevoerd door Verkleij in Nederland (Verkleij, 1988). Dit zowel theoretisch als methodologisch erg goed

opgezette onderzoek biedt een aantal voordelen t.o.v. de hoger vermelde onderzoeken. Zo werden zowel mannen als vrouwen geïnterviewd. Ze werden drie maal bevraagd, na telkens een periode van ongeveer één jaar (van 1983 tot 1985). Zowel werklozen als werkenden werden in het onderzoek betrokken (telkens ongeveer 800), wat toelaat om de evolutie van de werkloosheidsgevolgen per bevraagde periode te vergelijken met een controlegroep die niet werkloos was. De geïnterviewden waren tussen 30 en 50 jaar oud. Om te controleren voor de invloed van de beroepsgroep, werden werkenden en werklozen gematched naar beroep. De mannen waren werkzaam (geweest) als metaalarbeiders of als kantoorbedienden. De vrouwen waren uitsluitend kantoorbedienden. Naast de uitbreiding van het onderzoeksopzet tot werkenden, vrouwen en bedienden, biedt dit onderzoek nog een vierde belangrijke troef. Door werklozen te bevragen waarvan de werkloosheidsduur al bij de eerste bevraging verschilde, kon na 3 bevragingsperiodes de evolutie van het psychisch welzijn in kaart gebracht worden tussen 6 maanden en 5 jaar werkloosheid. Daar waar de hoger vermelde onderzoeken noodgedwongen stoppen bij de gezondheidsgevolgen na 2 jaar werkloosheid, kan in dit onderzoek dus ook het proces tussen 2 en 5 jaar werkloosheid in kaart gebracht worden. De gevolgde werkwijze heeft wel als nadeel dat de invloed van de eerste 6 maanden werkloosheid buiten het gezichtsveld blijft. De gezondheid van de geïnterviewden werd op diverse wijzen gemeten. In wat nu volgt gaat onze aandacht vooral uit naar de schalen "onprettige gevoelens" (psychisch aspect), "malaiseklachten" (psychosomatisch aspect), "eenzaamheidsgevoelens" (sociaal aspect) en "negatieve werkloosheidsgevoelens".

Door de combinatie van de cross-sectionele en de longitudinale gegevens uit zijn onderzoek komt Verkleij tot de conclusie dat er zich m.b.t. alle gezondheidsindicatoren globaal genomen eenzelfde proces voordoet: de geestelijke gezondheid van de werklozen gaat gedurende de eerste 2,5 à 3 jaar in sterke mate achteruit (Verkleij, 1988: 122-125). Daarna volgt een korte stabilisatiefase, gevolgd door een verbetering van het welzijn in de periode tussen 2,5 en 4 jaar werkloosheid. Deze verbetering leidt echter niet tot een herstel van de (geestelijke) gezondheid tot op het niveau van de "uitgangspositie". De evolutie in de derde fase varieert in functie van het bestudeerde gezondheidsaspect. Na ongeveer 3,5 jaar stabiliseren de scores voor "onprettige gevoelens" en "eenzaamheid" zich, terwijl de malaiseklachten en de negatieve beleving van werkloosheid na onge-

veer 4 jaar opnieuw toenemen. In vergelijking tot de resultaten van de Engelse en Zweedse studies stellen we dus een veel langer durende afname van het psychisch welzijn vast, terwijl de evolutie ervan na ongeveer 3 jaar een eerder golvend verloop kent: na een lichte stijging volgt opnieuw een daling of een stabilisatie. Ondanks dit golvend verloop bereikt het welbevinden van de werkloze echter nooit het niveau dat hem of haar kenmerkte vooraleer werkloos te worden.

De *oorzaak* voor de opvallende verschillen die er zich tussen de diverse onderzochte landen voordoen wordt door de betrokken onderzoekers vooral gezocht in de verschillende sociale zekerheidsstelsels van de betrokken landen (Verkleij, 1988: 177; Warr 1987: 267). De kern of motor van de daling in het psychisch welbevinden ligt in belangrijke mate bij het inkomensverlies en de wijziging in statuut die de werkloosheid met zich meebrengt. Zo volgt het aan werklozen uitgekeerde bedrag in Engeland ongeveer hetzelfde verloop als hun psychisch welzijn: gedurende de eerste 3 à 6 maanden daalt hun inkomen in sterke mate, waarna hun uitkering gedurende de rest van de werkloosheidsperiode ongeveer stabiel blijft op een niveau dat 45 à 60% bedraagt van hun vroegere loon (Warr, 1987: 267-268). Ook de verbetering in geestelijke gezondheid die zich in Zweden voordeed in de periode tussen 1 en 6 maanden werkloosheid, is wellicht te wijten aan het gebrek aan (grote) financiële problemen in deze periode. Wanneer in Zweden na ongeveer één jaar de uitkering daalt, daalt ook het welbevinden. Dat het inkomensverlies omwille van werkloosheid een negatieve invloed heeft op het psychisch welzijn van de werkloze, werd overigens ook rechtstreeks vastgesteld. Zo blijkt uit cross-sectioneel onderzoek dat de financiële achteruitgang één van de elementen is die het psychisch welbevinden reduceert (Jackson & Warr, 1984: 611), terwijl uit longitudinaal onderzoek blijkt dat een gebrek aan financiële steun het welzijn op termijn aantast (Warr & Jackson, 1985: 802-804).

We kunnen dus besluiten dat er uit het beschikbare longitudinale onderzoek globaal genomen ongeveer eenzelfde proces naar voor komt. In een eerste periode daalt het psychisch welzijn van de werkloze in sterke mate, om vervolgens te stabiliseren op een lager niveau. Na een periode van enkele jaren kan er zich een lichte verbetering voordoen, of blijft het welbevinden schommelen rond een lagere waarde. Het oorspronkelijke niveau van welzijn wordt echter

niet meer bereikt. De cumulatieve stresshypothese, die stelt dat het psychisch welzijn in toenemende mate wordt aangetast wanneer men werkloos wordt, blijkt dus slechts op te gaan gedurende de eerste periode van werkloosheid. Afhankelijk van het land duurt deze 6 maanden tot ongeveer 3 jaar. Het toenemende inkomensverlies vormt wellicht één der motors achter deze evolutie: naarmate het inkomen verder daalt, wordt het welzijn in toenemende mate aangetast. Na deze periode lijkt er zich echter een zekere aanpassing voor te doen, zoals voorspeld wordt door de aanpassingshypothese. Deze aanpassing gaat echter niet zover dat de psychische gezondheid van de werkloze zich opnieuw herstelt tot het basisniveau van vóór de confrontatie met werkloosheid. "Aanpassing" moet blijkbaar vooral begrepen worden als een "zich staande houden" op een lager niveau van psychisch welzijn, zonder dat dit laatste nog verder verslechtert.

Deze aanpassingsreactie kan onvoldoende verklaard worden vanuit het inkomensverlies dat werkloosheid met zich meebrengt. Uit het longitudinale onderzoek van Verkleij blijkt immers dat de onderzochte financiële problemen continu blijven toenemen gedurende de verdere werkloosheidsduur, terwijl het beschikbare gezinsinkomen verder blijft afnemen (Verkleij, 1988: 97-101 en 114-117). Verkleij spreekt dan ook van een continue, cumulatieve en langdurige stressor (Verkleij, 1988: 117). Deze financiële problemen waren ten dele te wijten aan het verder dalen van de uitkering. Ook de toename van het aantal schulden kan daarbij echter een rol spelen. Uit een ander Nederlands, cross-sectioneel onderzoek blijkt immers dat het percentage werklozen met schulden toeneemt, naarmate ze langer werkloos zijn (Kroft, Engbersen, Schuyt & Van Waarden, 1989: 109-111). Het percentage werklozen dat kan sparen neemt immers af naarmate de werkloosheid toeneemt, zodat de langdurig werklozen minder uit hun reserves kunnen putten bij het vervangen van meer duurzame consumptiegoederen of bij het uitvoeren van herstellingen aan de woning. Analoge vaststellingen werden in het verleden eveneens in Vlaanderen gedaan (Van Hoyer, Janssens & Peeters, 1988: 98-100; Van Loon, Pauwels & Van Humskerke, 1982: 65).

Het psychisch welzijn van de werkloze stabiliseert zich dus *ondanks* de verdere financiële achteruitgang die hij of zij ondervindt. De verklaring voor deze stabilisatie dient dus elders gezocht te worden. In het nu volgende onderdeel worden deze verklaringen in kaart gebracht.

STABILISATIE VAN HET PSYCHISCH WELZIJN ALS AANPASSINGSPROCES

In het vorige onderdeel werd de stabilisatie van het psychisch (on)welzijn die zich na een zekere periode werkloosheid voordoet, geïnterpreteerd als het gevolg van een aanpassingsproces. In dit aanpassingsproces kunnen twee aspecten onderscheiden worden. "Aanpassing" verwijst vooreerst naar het zich eigen maken van een nieuwe "rol": deze van werkloze. Deze rol impliceert tevens een zekere (psychische) "verwijdering" van de arbeidsmarkt. We lichten beide aspecten achtereenvolgens toe.

Aanpassing aan de rol van werkloze

Vooral Warr heeft er frequent op gewezen dat de negatieve gevolgen van werkloosheid ten dele veroorzaakt worden door de verandering in rol die de werkloze ondervindt (Warr, 1983: 14-15; Warr, 1987: 275). De vertrouwde rol van werkende valt voor de werkloze immers weg. De nieuwe rol van werkloze is onbekend en daardoor in zekere mate beangstigend. Het is gedurende de eerste periode van werkloosheid voor de meeste werklozen immers onduidelijk wat er van hen verwacht wordt door b.v. officiële instanties zoals de RVA of de VDAB. De onbekendheid met de instellingen en procedures eigen aan het werklozenbestaan en de onduidelijkheid over de wijze waarop men werk dient te zoeken vormen voor de meesten dan ook een zekere bron van stress. De rolverandering van werkende naar werkloze kan tevens een aantal spanningen op andere domeinen met zich mee brengen. Zo kan de permanente aanwezigheid van de mannelijke werkloze in huis conflicten met zich meebrengen, wanneer deze een deel van de huishoudelijke taken van diens vrouw wenst over te nemen en dus in haar territorium binnendringt. Ook het ontbreken van een nieuwe, aan de grote hoeveelheid vrije tijd aangepaste tijdsindeling en -besteding kan problematisch zijn. Tenslotte vormt ook de onzekere en onvoorspelbare toekomst een belastende factor. De toekomst wordt bij een gebrek aan duidelijkheid over de toekomstperspectieven immers moeilijk planbaar.

De nieuwe rol van werkloze houdt dus heel wat stresserende en belastende elementen in zich. Warr veronderstelt echter dat deze belastende elementen vooral in de beginperiode van de werkloosheid zwaar doorwegen. Na een zekere periode went men immers aan deze nieuwe aspecten van het werklozenbestaan en past men zich aan de

nieuwe rol van werkloze aan (Warr, 1987: 276; Warr & Jackson, 1985: 805). Dit zorgt ervoor dat het psychisch welzijn niet verder afneemt. De onzekerheid over hoe men zich als werkloze dient te gedragen verdwijnt immers na een zekere tijd, met de officiële procedures wordt de werkloze meer en meer vertrouwd, nieuwe afspraken over de taakverdelingen binnen en buiten het gezin ontstaan en vele werklozen kunnen een nieuwe routine inzake tijdsbesteding en omgang met derden ontwikkelen.

Dit aanpassingsgedrag wordt goed geïllustreerd door de resultaten van Verkleij's studie (Verkleij, 1988: 96-99). Uit de longitudinale resultaten van zijn onderzoek blijkt immers dat een aantal ervaren nadelen van werkloosheid in belangrijkheid afnamen tussen 1983 (eerste meting) en 1985 (laatste meting). Zo ervaaarde men twee jaar na de eerste bevraging minder onzekerheid over de toekomst, minder druk vanwege officiële instanties en minder negatieve reacties vanwege derden ("erop nagekeken worden"). Dit impliceert echter niet dat de werkloosheid positiever werd beleefd. Ook de ervaren voordelen van werkloosheid namen immers af, terwijl de ervaren financiële achteruitgang gedurende deze periode toenam. De globale beoordeling van werkloosheid werd dan ook (in lichte mate) negatiever. De aanvaarding van de rol van werkloze zorgt er dus voor dat het psychisch welzijn van de werkloze niet verder achteruitgaat, doch herstelt dit welzijn niet tot op het oorspronkelijke niveau.

Dit laatste hoeft ons natuurlijk niet te verwonderen. Bij de gekende nadelen van werkloosheid komt nog dat de nieuwe rol van werkloze weinig maatschappelijke waardering wegdraagt: als werkloze zondigt men immers tegen de maatschappelijk sterk beklemtoonde plicht tot arbeid (De Goede, 1988: 58-64 en 274-279). Het gebrek aan legitimatie van een leven zonder werk en van het ontvangen van een inkomen zonder er zich voor te moeten inzetten, vormt een belangrijke reden voor de negatieve beleving van werkloosheid. Dit is ook zo voor vrouwen. Werkloze vrouwen worden juist verweten een extra uitkering te krijgen voor het uitoefenen van hun normale rol van thuiswerkende vrouw (Lagrou, De Witte & Van Rensbergen, 1984). Het is dan ook niet te verwonderen dat precies zij het sterkste klagen over de negatieve reacties van derden op hun werkloosheid (zie b.v. Van Loon et al., 1982: 63; De Valck, 1981: 53)

Tot de "coping"-strategieën waarmee men zich aan de situatie van werkloze aanpast, behoort eveneens het vermijden van bepaalde personen of situaties die de werkloze met de pijnlijke kanten van hun

werklozen bestaan confronteren (Warr & Jackson, 1985: 805). Langdurige werkloosheid is immers een frustrerende ervaring. Permanent zoeken naar werk zonder ooit aangeworven te worden zorgt voor heel wat frustraties en spanningen en kan dan ook maar gedurende een relatief beperkte periode intens volgehouden worden. Eén van de wijzen om het conflict tussen de wens tot werken en de afwezigheid van arbeidsplaatsen op te lossen, is het reduceren van de betrokkenheid op de arbeidsmarkt. Ook dit leidt tot een stabilisatie i.p.v. een verdere daling van het psychisch welzijn. We lichten dit nu toe.

Verwijdering van de arbeidsmarkt

De confrontatie met langdurige werkloosheid verplicht vele werklozen om hun betrokkenheid op de arbeidsmarkt af te zwakken. Een sterke betrokkenheid op het verwerven van een nieuwe baan leidt — gegeven het tekort aan arbeidsplaatsen — immers tot een verhoging van hun psychisch onwelbevinden. Dit onwelbevinden kan gereduceerd worden door de confrontatie met het ontbreken van werk te vermijden. Dit impliceert een zekere *verwijdering* van de arbeidsmarkt. We vermijden met opzet het gebruik van de term “*zich terugtrekken uit de arbeidsmarkt*”. Zoals verder nog zal blijken is de reactie van de meeste langdurig werklozen immers minder extreem dan men uit de term “*zich terugtrekken*” zou kunnen opmaken. Deze verwijdering van de arbeidsmarkt neemt diverse vormen aan. Vooreerst kan de langdurig werkloze het belang van de onbereikbaar gebleken betaalde arbeid gaan reduceren. Ook de eisen die men aan tewerkstelling stelt kunnen worden gewijzigd (offerbereidheid). Deze gewijzigde houding weerspiegelt zich tevens in het sollicitatiegedrag. De kern van de verwijderingsreacties wordt echter gevormd door de perceptie dat men slechts weinig kans maakt op werk omdat men al zolang werkloos is. Daarom gaan we eerst in op dit laatste aspect en lichten we pas daarna de overige deelaspecten toe. Daarbij wordt telkens aangetoond dat (1) de houding of gedraging van de werkloze m.b.t. dit deelaspect door de werkloosheidsduur wordt beïnvloed en (2) dat de wijziging m.b.t. dit deelaspect het psychisch welzijn van de werkloze in positieve zin beïnvloedt. Dit laatste kan echter enkel aangetoond worden m.b.t. het belang dat men aan werk hecht en m.b.t. het sollicitatiegedrag. De samenhang tussen de twee overige aspecten en het psychisch welzijn werd in de geraadpleegde studies immers niet gerapporteerd.

Daling van de ingeschatte kans op werk. Dat de ingeschatte kans om op korte termijn werk te vinden kleiner wordt naarmate men langduriger werkloos is, is natuurlijk niet verrassend en wordt dan ook in diverse onderzoeken vastgesteld. Het feit dat men na al die tijd en inspanningen om werk te vinden nog steeds werkloos is, vormt immers het levende bewijs dat een herintrede op de arbeidsmarkt niet zo eenvoudig is. Zo stelt Kloosterman in een onderzoek bij een representatieve steekproef langdurig werklozen ($n = 458$) in Nederland vast dat het percentage geïnterviewden dat hun kans op het vinden van werk als slecht beoordeelt, stijgt naarmate hun werkloosheidsduur toeneemt: van 55% in de groep die 2 à 4 jaar werkloos is, tot 77% in de groep die minstens 5 jaar werkloos is (Kloosterman, 1987: 35). In analoog onderzoek in Nederland en Vlaanderen worden precies dezelfde vaststellingen gedaan (De Witte, 1992a: 20-21; Kroft et al., 1989: 177; Van Hoyer et al., 1988: 85-87). Uit Belgisch onderzoek uit het begin van de jaren '80 blijkt dat de ingeschatte kans op werk vrij snel afneemt in het begin van de werkloosheidsduur. Uit een onderzoek bij een representatieve steekproef Belgische werklozen blijkt dat het optimisme over de kans op werk reeds na 6 maanden werkloosheid gevoelig daalt (De Valck, 1981: 48). Ander onderzoek situeert deze breuklijn dan weer rond de periode van ongeveer één jaar werkloosheid (Van Loon et al., 1982: 43-45). Het Nederlandse onderzoek van De Goede biedt een genuanceerd inzicht in het verloop van dit proces (De Goede, 1988: 196-201). Gedurende de eerste maanden van de werkloosheidsduur overheerst bij de meerderheid van de geïnterviewde werklozen nog optimisme over hun kans op het vinden van werk. Na deze periode ontstaat een wat onduidelijk beeld waarin diverse gevoelens elkaar afwisselen, zoals optimisme maar ook geschoktheid en wanhoop. Deze gevoelens slaan na ongeveer 2,5 jaar globaal genomen om in pessimisme. De betrokkenen krijgen dan het gevoel dat werk vinden voor hen niet meer is weggelegd. Deze gevoelens worden wellicht nog versterkt door het feit dat velen op dat ogenblik overgaan naar een bijstandsuitkering. Dit nieuwe statuut bezegelt als het ware hun moeilijk inschakelbare positie.

Alle zojuist vermelde onderzoeksresultaten hebben betrekking op cross-sectioneel onderzoek, wat geen causale uitspraken over de invloed van de werkloosheidsduur toelaat. Toch lijkt het evident dat het voortduren van de werkloosheid voor deze verandering in perceptie (mede)verantwoordelijk is. Zoals verder nog zal blijken nemen

de werkelijke kansen op werk immers in sterke mate af naarmate men langduriger werkloos is. Dit is onder meer het gevolg van de aanwervingspolitiek van de meeste werkgevers. Langdurige werkloosheid vormt in hun ogen immers een negatief selectie criterium (zie verder). Wellicht zijn werklozen zich hier van bewust en schatten ze hun kansen op werk ook daardoor lager in.

Afzwakking van het belang van betaalde arbeid. De subjectieve inschatting van de kans op werk stemt dus overeen met de objectief vaststelbare kans op een baan. Een sterke betrokkenheid op arbeid vormt voor een werkloze dan ook een permanente bron van frustratie. Daarom werd in het verleden wel eens vaker verondersteld dat de ervaring met werkloosheid op lange termijn zal leiden tot het afzwakken van het belang dat men aan betaald werk hecht (zie b.v. De Neubourg, 1986: 26-40; Feather, 1982: 310-311). Wanneer werklozen geen werk vinden, dan rest hen niets anders dan hun opinies en waarden aan te passen aan de feitelijke realiteit. Door het belang van werk te reduceren wordt de eigen werkloosheid minder traumatiserend en kan de werkloze zijn gevoel van zelfwaarde behouden. In voorbij onderzoek werd herhaalde malen vastgesteld dat werkloosheid extra belastend is voor hen die gaan werken erg belangrijk vinden (voor een overzicht, zie Fryer & Payne, 1986: 256-258; Warr, 1983: 16). Zo stellen Jackson en Warr via regressieanalyse vast dat de binding aan arbeid de voornaamste predictor is van een lager niveau van welbevinden bij werklozen (Jackson & Warr, 1984: 611). Vooral bij werklozen die werk belangrijk vinden wordt de arbeidsmotivatie immers gefrustreerd. Ook uit longitudinaal onderzoek onder werklozen blijkt dat een sterke betrokkenheid op betaalde arbeid vaak de voornaamste predictor is van een verdere vermindering van het psychisch welzijn in de toekomst (Warr & Jackson, 1985: 802-803; Warr & Jackson, 1987: 1222).

De vaststelling dat langdurig werklozen hun beoordeling van het belang van arbeid aanpassen aan de feitelijke realiteit van een arbeidsloos leven, werd — wellicht voor het eerst — gedocumenteerd door de onderzoekers van de Scheffield-groep. Negen maanden na het eerste interview scoren de geïnterviewde werklozen iets lager op een schaal die hun betrokkenheid bij betaalde arbeid meet (Warr & Jackson, 1985: 801). Een uitsplitsing van de totale groep naar hun werkloosheidsduur toonde aan dat deze afzwakking van het belang van betaald werk enkel voorkwam bij hen die reeds drie maanden werk-

loos waren. Men dient dus een voldoende lange periode werkloos te zijn vooraleer men zijn of haar wensen aanpast aan de feiten. Uit het vervolgonderzoek na opnieuw 10 maanden, bleek dat de arbeidsbetrokkenheid van de langdurig werklozen verder was gedaald (Warr & Jackson, 1987: 1222).

Het afzwakken van het belang dat men aan betaalde arbeid hecht, impliceert echter geen werkonwilligheid. De vastgestelde afnames van de schaalscores in het Engelse onderzoek zijn immers beperkt in aanvang, terwijl de langdurig werklozen in de laatste interviewronde nog steeds aan de positieve zijde van de schaal scoren. Gemiddeld genomen verklaren ze dus nog altijd dat gaan werken voor hun belangrijk is. Deze beperkte aanpassing van de eigen opvattingen dient dus vooral begrepen te worden als een psychische beschermingsreactie tegen de nadelige gevolgen van langdurige werkloosheid: door arbeid iets minder belangrijk te gaan vinden, wordt het minder moeilijk om werkloos te zijn. Omwille van het centrale belang van arbeid in onze samenleving komt het echter niet tot een wezenlijk bijstellen van de arbeidsvisie. Daarvoor is het heersende arbeidsethos wellicht te dominant. Zoals verder zal blijken past men zich vooral via het sollicitatiegedrag aan de situatie van werkloosheid aan. De meest verregaande aanpassingsreacties doen zich dus vooral voor op het vlak van het gedrag en niet zozeer op het vlak van de opinies. Hoger zagen we tevens dat deze opinies pas na langdurige werkloosheid een zekere wijziging ondergaan. Dit laatste lijkt beperkt te zijn tot werklozen uit de middenleeftijd. Uit een overzicht van de relevante literatuur blijkt immers dat de werkloosheidservaring de betrokkenheid van jongeren bij arbeid niet verzwakt, doch integendeel eerder lijkt te versterken (De Witte, 1989: 530-535 en 1992b).

Evolutie van de offerbereidheid. Een derde aspect van de houding t.o.v. arbeid dat beïnvloed wordt door de duur van de werkloosheid, betreft de wensen en eisen die men aan een eventuele baan stelt: is men bereid concessies te doen om aan werk te geraken, of zoekt men enkel naar een baan die alle aspecten van een ideale baan verenigt? De mate waarin men bereid is om de eigen aspiraties te temperen wordt wel eens omschreven als "offerbereidheid". Onderzoek naar deze offerbereidheid bij werklozen lijkt een typische Nederlandse en Belgische activiteit. In andere landen werd in het verleden nagenoeg geen aandacht aan dit aspect besteed. In vier — helaas uitsluitend cross-

sectionele — onderzoeken werd de samenhang nagegaan tussen de offerbereidheid van de geïnterviewde werklozen en hun werkloosheidsduur (De Valck, 1981: 21; Kloosterman, 1987: 36-37; Miltenburg & Woldringh, 1989: 167; Van Hoyer et al., 1988: 75). Daarbij wordt telkens ongeveer dezelfde vaststelling gedaan: de offerbereidheid van de geïnterviewde werklozen is het hoogste gedurende de periode tussen één en drie jaar werkloosheid. Voordien én daarna stelt men hogere eisen aan een mogelijke baan. Zo stelt men in een Belgisch onderzoek bij een representatieve steekproef werklozen vast dat zij die 1 à 3 jaar werkloos zijn het meest bereid zijn om ploegenarbeid of werk met weinig verantwoordelijkheid te aanvaarden (De Valck, 1981: 21). Kloosterman stelt vast dat de bereidheid om werk te zoeken beneden het eigen niveau afneemt na 3 à 5 jaar werkloosheid (Kloosterman, 1987: 36-37).

Dat kortdurend werklozen relatief hoge aspiraties koesteren m.b.t. hun toekomstig werk lijkt evident. Ze geven zich immers nog relatief goede kansen op een baan (zie hoger). Pas nadat men gedurende een zekere tijd vruchteloos solliciteerde doet de nood zich voelen om de eigen aspiraties aan te passen aan de beperkte mogelijkheden op de arbeidsmarkt: door de tewerkstellingswensen te milderen hoopt men meer kans te maken op een baan. Na verloop van tijd blijkt echter dat ook deze strategie geen vruchten afwerpt: men blijft immers werkloos, ondanks de toegenomen offerbereidheid. Het opnieuw verlagen van de offerbereidheid dient dan ook als een beschermingsreactie te worden geïnterpreteerd (Kroft et al., 1989: 281-282). Door de eisen die men aan een baan stelt te verhogen, vermijdt men immers om opnieuw afgewezen te worden. De gewenste baan is immers zeldzaam of onbestaande, en naar andere banen dient men — gezien de gestelde eisen — niet meer te zoeken. Op deze wijze wordt het werklozenbestaan draaglijker en worden de gevoelens van eigenwaarde niet verder bedreigd. Ook uit ander onderzoek blijkt dat precies die categorieën langdurig werklozen die weinig kans maken op werk, hoge eisen stellen aan een toekomstige baan (Ter Huurne, 1988a: 81-85). De lagere offerbereidheid van langdurig werklozen dient globaal genomen echter niet overdreven te worden. Uit het laatst vermelde onderzoek blijkt b.v. dat 52 à 68% van de geventureerde langdurig werklozen bereid is om tijdelijk werk te aanvaarden, te werken in ploegen of in het weekend, of om andere vormen van onregelmatig werk te doen (Ter Huurne, 1988a: 83).

Afname van de sollicitatiefrequentie. Het laatste aspect van de arbeidsmarktbetrokkenheid dat beïnvloed wordt door de werkloosheidsduur, betreft het sollicitatiegedrag. Over dit aspect bestaat een grote hoeveelheid onderzoeksmateriaal, vermits er in nagenoeg elk onderzoek gepolst werd naar de mate waarin de geïnterviewden op zoek waren naar werk. De wijzigingen die zich m.b.t. dit zoekgedrag voordoen vormen de beste illustratie van het aanpassingsmechanisme dat langdurig werklozen kenmerkt. Solliciteren is immers een arbeidsintensieve en energie-opslorpande bezigheid, die heel wat ongemakken met zich meebrengt. Wanneer men ondanks deze investering toch werkloos blijft, dan betekent dit een serieuze frustratie voor de betrokkene. Dit blijkt duidelijk uit het onderzoek van Miltenburg en Woldringh (Miltenburg & Woldringh, 1989: 322-325 en 328-332). Zij interviewden o.m. een 200-tal langdurig werkloze mannen tussen 30 en 44 jaar, en stelden vast dat frequent solliciteren gedurende de eerste jaren van de werkloosheid een positief effect had op het welbevinden. Wanneer een intensief zoekgedrag na verloop van tijd weinig blijkt uit te halen, dan slaat deze relatie echter om: zij die vaker solliciteren vertonen dan meer stressreacties. Door het gebrek aan positieve reacties op hun inspanningen worden ze meer gespannen, minder zeker over hun eigen mogelijkheden en daalt hun gevoel van zelfwaarde. Deze omslag in de beleving van sollicitaties doet zich pas voor na een betrekkelijk lange periode van werkloosheid. In het zojuist geciteerde onderzoek bedroeg deze periode zelfs 4 à 6 jaar.

Een dergelijke stresserende situatie kan maar gedurende een beperkte periode worden volgehouden. Het is dan ook niet te verwonderen dat in nagenoeg elk onderzoek vastgesteld wordt dat de sollicitatiefrequentie afneemt, naarmate de werkloosheidsduur toeneemt (zie o.m. De Valck, 1981: 29; De Witte, 1992a: 25; Kloosterman, 1987: 30-35; Kroft et al., 1989: 178; Miltenburg & Woldringh, 1989: 162-164; Muffels et al., 1990: 40-43 en 52-56; Van Hoyer et al., 1988: 68-72; Van Loon et al., 1982: 54-56; Vlemingx, 1982: 872-873). Deze vaststelling is niet afhankelijk van de samenstelling van de steekproef die werd geïnterviewd of van het tijdstip of de locatie van het onderzoek. De wijziging in de sollicitatiefrequentie bij langdurig werklozen mag dan ook als de meest typische uiting van hun aanpassingsgedrag beschouwd worden. Wellicht heeft Kloosterman het zoekgedrag van langdurig werklozen op de meest omvattende wijze in kaart gebracht (Kloosterman, 1987: 30-35). Zo

vroeg hij zowel naar het zoeken naar werk in de brede zin als naar het zich aanbieden bij een werkgever (solliciteren), en dit zowel gedurende het voorbije jaar als gedurende b.v. de voorbije vier weken. De resultaten m.b.t. deze diverse vragen verschillen vanzelfsprekend in zekere mate, doch steeds komt dezelfde samenhang met de werkloosheidsduur naar voor. Zo daalt het percentage werklozen dat gedurende het voorbije jaar naar werk zocht van 91,3% voor hen die 2 à 3 jaar werkloos zijn, tot 75,6% onder hen met een werkloosheidsduur van minstens 5 jaar. Deze percentages dalen natuurlijk wanneer de tijds-panne waarin men werk zocht wordt verkleind. Gedurende de laatste vier weken zocht 60% van de 2 à 3 jaar werklozen naar werk, tegenover 29% van hen die al minstens 5 jaar werkloos zijn.

Dat deze samenhang niet aan andere factoren te wijten is, blijkt uit het onderzoek van Muffels en medewerkers (Muffels, Rietveld, Vriens, 1990: 40-43). Zij lieten 245 langdurig werklozen tussen 23 en 60 jaar interviewen en gingen na welke factoren het zoekgedrag van deze werklozen bepaalde. Een groot aantal variabelen werd in hun onderzoek qua belangrijkheid tegen elkaar afgewogen, zoals aspecten van de gezinssituatie, het geslacht, de beleving van werkloosheid en de uitkeringshoogte. De werkloosheidsduur bleef echter, na uitzuivering van alle andere factoren, op autonome wijze het zoekgedrag beïnvloeden. Dat de werkloosheidsduur de sollicitatiefrequentie in negatieve zin beïnvloedt, blijkt uit longitudinaal onderzoek (Donker Van Heel, 1989: 44-46; Warr & Jackson, 1985: 801). In Nederland voerde Donker Van Heel een vervolgonderzoek uit door de werklozen die Kloosterman in 1986 had geïnterviewd, 2 jaar later (1988) opnieuw te laten interviewen. Ook hij stelt daarbij vast dat de sollicitatiefrequentie daalde naarmate de geïnterviewden langer werkloos bleven (Donker Van Heel, 1989: 44-46). De belangrijkste wijziging die zich daarbij voordeed was het volledig stopzetten van het zoekgedrag: de groep die niet meer solliciteerde verdubbelde op 2 jaar tijd van 17% tot 33% van de geïnterviewden. Daarnaast deed er zich ook een wijziging voor wat de gebruikte zoekkanalen betreft: vooral het belang van spontane sollicitaties bij werkgevers nam af.

Uit diverse enquêtes blijkt dat demoralisering de hoofdreden voor de afname of stopzetting van het sollicitatiegedrag is. In alle onderzoeken waarbij men aan de geïnterviewden vroeg waarom men minder was gaan solliciteren, kwam dit motief als voornaamste naar voor (Donker Van Heel, 1989: 44; Kloosterman, 1987: 39 en 95; Kroft et al., 1989: 178; Muffels et al., 1990: 57-62). Zo stellen Kroft en

medewerkers vast dat maar liefst 63% van de geïnterviewde langdurig werklozen minder was gaan zoeken naar werk na verloop van tijd (Kroft et al., 1989: 178). De oorzaak daarvan lag bij het herhaaldelijk afgewezen worden, waardoor de werkloze het gevoel krijgt dat het geen zin heeft om nog te solliciteren, want er is toch geen werk. Ook Donker Van Heel meldt dat de meeste werklozen die na verloop van tijd stopten met solliciteren, dit motiveerden vanuit moedeloosheid (Donker Van Heel, 1989: 44). In de literatuur wordt er dan ook vaak op gewezen dat het afzwakken van de sollicitatiefrequentie een rationele aanpassingsreactie vormt aan een relatief perspectiefloze positie op de arbeidsmarkt (Kroft et al., 1989: 279-282; Ullah & Banks, 1985: 61-62). Solliciteren is echter niet synoniem met zoeken naar werk of met werkwiligheid. Velen kunnen na verloop van tijd immers verder blijven uitkijken naar een geschikte baan (de ogen open houden), zonder er op actieve wijze naar te zoeken (passief zoekgedrag).

Besluit: aanpassing leidt tot een inkrimping van de leefwereld

Na verloop van tijd doet er zich onder de meeste werklozen dus een aanpassingsproces voor. Ze wennen aan hun nieuwe rol, waardoor deze een deel van zijn stresserend karakter verliest, en leggen zich bij hun situatie neer door hun betrokkenheid op de arbeidsmarkt af te zwakken. Zo passen ze hun opvattingen over arbeid en — vooral — hun sollicitatiegedrag aan de onmogelijkheid om werk te vinden aan. Door dit geheel aan aanpassingsreacties reduceren ze het belastende karakter van hun werkloosheid, waardoor hun psychisch welzijn niet verder verlaagt doch stabiliseert op het niveau dat reeds werd bereikt. Dit geheel aan aanpassingsreacties kan dan ook als een *aanpassingsstrategie* worden beschouwd, met als doel zich staande te houden in ongunstige omstandigheden die men onvoldoende kan beïnvloeden.

Deze aanpassingsstrategie leidt echter niet tot het herstel van het psychisch welbevinden tot op het niveau van vóór de werkloosheid. Dit hoeft ons niet te verwonderen. Hoger werd immers al gewezen op het gebrek aan legitimatie dat de werkloze ondervindt voor zijn of haar positie. Daarbij komt nog dat de werkloze zich in essentie dient aan te passen aan een situatie die gekenmerkt wordt door een *gebrek* aan mogelijkheden (Warr, 1984a: 300). Zich hieraan aanpassen impliceert het verlagen van het streefniveau: door minder te willen kan de werkloze de schadelijke gevolgen van diens werkloosheid beperken. Dit heeft een inperking van hun leefwereld als gevolg: de

leefsfeer wordt kleiner en de doelen die men zich stelt beperkter. Deze inperking is de tol of de kostprijs die de werkloze dient te betalen voor een aanpassing aan diens situatie. Warr spreekt in dit verband van "berustende aanpassing": de werkloze kan diens psychisch welzijn stabiliseren door zijn aspiraties, autonomie en gevoelens van persoonlijke competentie te verlagen, en dus door diens leefwereld te vernauwen (Warr & Jackson, 1987: 1223). Een verhoging van het psychisch welbevinden tot op het niveau van vóór de werkloosheid ligt dan ook niet voor de hand.

De inperking van de leefwereld gaat tevens gepaard met twee processen die hoger nog niet aan bod kwamen: een daling van het levensritme en een inkrimping van het sociale netwerk. Beide fenomenen verklaren eveneens waarom de aanpassing aan werkloosheid geen stijging van het psychisch welzijn met zich meebrengt. We overlopen kort beide reacties.

Uit heel wat onderzoek blijkt dat langdurige werkloosheid voor velen tot een daling van de activiteitsgraad en het levensritme leidt. Zo stelt De Valck bij een onderzoek bij een representatief staal van de Belgische werklozen vast dat een meerderheid van de geïnterviewden moeilijkheden ondervinden om hun tijd te structureren (De Valck, 1981: 46). Voor velen ging de tijd trager vooruit dan vroeger en vaak werden activiteiten uitgesteld tot later. Uit het onderzoek van Kroft en collega's bij langdurig werklozen blijkt dat ongeveer 57% onder hen zich vervelen (Kroft et al., 1989: 122). Deze gevoelens van verveling namen tevens toe naarmate de werkloosheid langer duurde (Kroft et al., 1989: 145-148). Uit het Engelse longitudinale onderzoek van de Sheffield-groep blijkt eveneens dat werklozen een daling van hun activiteitsgraad rapporteren naarmate ze langer werkloos zijn (Warr, 1989: 37-38; zie ook Warr & Jackson, 1985: 800). Ook deze daling van het levensritme dient als een aanpassingsreactie te worden geïnterpreteerd (Kroft et al., 1989: 283-287; Warr, 1989: 37-38). Door de activiteitsgraad te verlagen en door activiteiten te rekken in de tijd kan men zijn dagen immers beter vullen. Uit Warr's onderzoek bij mannen blijkt tevens dat vooral doelloze activiteiten (zoals nietsdoen en TV kijken) toenemen naarmate de werkloosheid langer duurt (Warr, 1984b: 271-275). De toename van doelloze activiteiten gaat echter samen met een afname van het psychisch welzijn. Dit verklaart wellicht mede waarom de aanpassingen in het levensritme en de tijdsbesteding omwille van langdurige werkloosheid niet gepaard gaan met een verhoging van het psychisch welzijn.

Iets analoogs geldt met betrekking tot het onderhouden van sociale contacten en gevoelens van eenzaamheid. Spruit en collega's tonen in hun onderzoek aan dat werkloosheid een proces op gang brengt dat tot eenzaamheid leidt, al benadrukken ze tevens dat niet alle werklozen eenzaam of sociaal geïsoleerd zijn (Spruit, Verkleij, De Jong-Gierveld & Steverink, 1987: 58-60). De eenzaamheidsgevoelens blijken tevens toe te nemen naarmate men langduriger werkloos is (Spruit et al., 1987: 60-61). Dit laatste werd eveneens in Belgisch onderzoek vastgesteld (De Valck, 1981: 41; Van Loon et al., 1982: 63-64). Ook Warr stelt bij mannen vast dat sociale activiteiten (zoals uitgaan) en contacten met vrienden afnemen naarmate men langer werkloos is (Warr, 1984b: 271-275). De verklaring hiervoor zoekt hij bij het gebrek aan geld. Hoger werd immers aangegeven dat de financiële mogelijkheden afnemen naarmate men langer werkloos is, wat ertoe leidt dat activiteiten waarvoor geld nodig is afnemen in de tijd (zie ook: Kroft et al., 1989: 137-139). Daarnaast is deze inkrimping van de sociale contacten eveneens het gevolg van het aanpassingsproces aan de werkloosheidssituatie. In hun longitudinale onderzoek stellen Sprengers en Tazelaar immers vast dat werklozen contacten met werkenden beginnen te vermijden vanaf het ogenblik dat ze hun gerichtheid op de arbeidsmarkt beginnen af te zwakken (Sprengers & Tazelaar, 1987: 40-41). Contacten met werkenden confronteren hen immers met het feit dat ze werkloos zijn en zijn daardoor mentaal belastend. In diverse onderzoeken stelt men dan ook vast dat langdurig werklozen hun sociale contacten met vroegere collega's en zelfs met hun vroegere vriendenkring inkrimpen, en zich terugplooiën op een kleine vaste kern van familieleden en nabije vrienden (Kroft et al., 1989: 230-233; Warr, 1989: 37). Uit Warr's onderzoek blijkt dat de afname van sociale contacten met vroegere vrienden tot een toename van het psychisch onwelzijn leidt (Warr, 1984b: 271-275). De reductie van het sociale netwerk als gevolg van het aanpassingsproces aan langdurige werkloosheid werkt dus evenmin een stijging van het psychisch welzijn in de hand.

GEVOLGEN VAN HET AANPASSINGSPROCES VOOR DE HERINTREDE OP DE ARBEIDSMARKT

Het hoger beschreven aanpassingsproces aan de werkloosheidssituatie ten gevolge van langdurige werkloosheid heeft echter een

belangrijke keerzijde. Door zich bij de situatie neer te leggen wordt het werkloos zijn (iets) minder psychisch belastend. Dit heeft echter een verlenging van de werkloosheidsduur tot gevolg. Zij die in hun situatie berusten, bouwen daardoor immers een psychische barrière op, waardoor ze minder bereid zijn om deel te nemen aan initiatieven die hun arbeidsmarktpositie zouden kunnen verbeteren. Men zou dit de *paradox van de berusting* kunnen noemen (zie ook: Kroft et al., 1989: 341 en 345): het opnemen van de nieuwe rol van werkloze reduceert het onwelzijn, doch belet op termijn het heropnemen van de oude rol van werkende. Daardoor ontstaat een vicieuze cirkel, waardoor de langdurig werkloze in diens werkloosheidssituatie wordt opgesloten. Het psychisch onwelzijn, eigen aan de werkloosheidssituatie, wordt er dan ook door verlengd. Naar analogie met de "armoedeval", waarbij erop gewezen wordt dat bepaalde financiële voorzieningen voor armen hun situatie van armoede kunnen verlengen (zie b.v. Cappi & Delvaux, 1990), zou men deze reactie "de *aangepassingsval*" kunnen noemen. De kansen op het vinden van werk dalen dan ook door dit aanpassingsproces aan de werkloosheidssituatie. Dit psychosociale aanpassingsproces van werklozen vormt echter niet de enige reden voor hun geringe kans op een herintrede op de arbeidsmarkt. Werkloosheid is immers de resultante van twee krachten op de arbeidsmarkt: zowel het *aanbod* aan arbeidskrachten (hier: de kenmerken van de werklozen) als de *vraag* ernaar (hier: de selectiecriteria die de werkgevers hanteren) bepalen wie werkloos blijft en wie niet. Daarom geven we eerst aan waarom werklozen omwille van hun aanpassingsreactie minder kans hebben op werk. Daarna belichten we de rol die de werkgevers spelen bij het bepalen van de arbeidsmarktkansen van langdurig werklozen.

Verlaging van de kans op het vinden van werk

Dat de kansen op het vinden van werk kleiner worden door het hoger vermelde aanpassingsproces, lijkt vrij evident. Daarvoor zijn diverse factoren verantwoordelijk. De kans op een snelle herintrede wordt vooreerst verkleind door het afzwakken van de betrokkenheid op de arbeidsmarkt. Dit blijkt ondermeer uit de resultaten van het onderzoek van Donker Van Heel die een deel van de langdurig werklozen uit Kloostermans steekproef na 2 jaar opnieuw liet bevragen (Donker Van Heel, 1989: 27-36). Uit dit longitudinale onderzoek blijkt dat de werklozen die op het eerste tijdstip frequent solliciteer-

den nagenoeg dubbel zoveel kans maakten om op het tweede tijdstip aan het werk te zijn dan werklozen die zelden solliciteerden. Hetzelfde geldt voor hen die zich als offerbereid opstelden in het eerste interview. Van hen die zich tot alles bereid verklaarden had 65% werk gevonden na 2 jaar. Onder hen die zich tot weinig of niets bereid verklaarden bedroeg dit percentage slechts 12,6%. Uit onderzoek bij jongeren blijkt tevens dat ook een sterkere tewerkstellingswens de kans op werkloosheid verlaagt (Stafford, Jackson & Banks, 1980: 300; Vints, 1977: 90-91). Al deze vaststellingen werden recent herbevestigd in een longitudinaal onderzoek bij een representatief staal langdurig werklozen in Vlaanderen (De Witte, 1992a: 67-69).

De hogervermelde vaststellingen zijn natuurlijk vrij vanzelfsprekend: een zekere betrokkenheid op de arbeidsmarkt is immers een noodzakelijke voorwaarde om terug werk te vinden. Minder evident is wellicht dat ook de gevolgen van het aanpassingsproces voor de tijdsbesteding en het sociale netwerk de herintegratie kunnen bemoeilijken. Zo wijzen Kroft en collega's er in hun onderzoek op dat zij die zich vervelen tevens moeite hebben om regelmaat in hun dag te houden. Daardoor ontwennen ze het arbeidsritme, wat een extra belemmering vormt voor hun herintrede (Kroft et al., 1989: 151). Ook de leden van het Weer-werkteam in Eeklo wijzen er op dat de vertraging van het levensritme de herintegratie van een aantal werklozen bemoeilijkt (Weer-werk Eeklo, 1990).

Hoger werd er tevens op gewezen dat langdurige werkloosheid bij velen tot een inkrimping van het sociale netwerk leidt, waarbij men zich vooral terugplooit op de vaste, primaire kern van gezinsleden en naaste vrienden. Ook dit verkleint de kans op het vinden van werk. Uit onderzoek blijkt immers dat juist de contacten met mensen waarmee men geen sterke band heeft van belang zijn bij het vinden van werk (Sprengers & Tazelaar, 1987: 42). Losse contacten met leden van verenigingen en met kennissen leveren immers informatie op uit andere sociale kringen. Doordat juist deze contacten ingekrompen worden naarmate men langer werkloos is, verkleint dan ook de hoeveelheid informatie die nodig is om werk te vinden. Uit het onderzoek van Miltenburg en Woldringh blijkt tevens dat ook het primaire sociale netwerk van mannelijke langdurig werklozen een geringe band vertoont met de arbeidsmarkt (Miltenburg & Woldringh, 1989: 249-262). Onder deze werkloze mannen kwam immers een groter aantal alleenstaanden voor dan onder een vergelijkbare groep wer-

kende mannen, terwijl de partners en de vrienden van de werkloze mannen tevens vaker werkloos of niet-actief waren en dus minder contact hadden met (en wellicht ook minder informatie hadden over) de arbeidsmarkt.

Een volgende reden waarom de aanpassing aan langdurige werkloosheid de herintrede op de arbeidsmarkt belemmert, ligt in de verlaging van de (fysische en psychische) gezondheid ten gevolge van de werkloosheidsduur. Hoger zagen we dat het welzijn afneemt naarmate men langer werkloos is, en dat deze afname zich na verloop van tijd stabiliseert, zonder echter het beginniveau van welzijn opnieuw te bereiken. Uit diverse longitudinale analyses blijkt dat werklozen met een minder goede gezondheid een lagere kans hebben op het vinden van werk (voor een overzicht, zie Verkleij, 1988: 60-61; Verkleij & Spruit, 1987: 69-71). Zo stelt Schaufeli in een longitudinaal onderzoek bij langdurig werklozen vast dat zij die minder psychische klachten vertonen een grotere kans hebben op werk (Schaufeli, 1989: 135-136). Donker Van Heel stelt hetzelfde vast met betrekking tot het geheel aan zelf gerapporteerde persoonlijke en gezondheidsproblemen (Donker Van Heel, 1989: 23-24 en 36). Verkleij stelt in zijn onderzoek echter vast dat de fysische en medische aspecten van de gezondheid de kansen op werkherleving in sterkere mate bepalen dan de psychische gezondheidsaspecten (Verkleij, 1988: 151-153). Werkloosheid tast dus de gezondheid aan, wat op zijn beurt de tewerkstellingskansen vermindert. Dit kan op twee wijzen worden geïnterpreteerd. Beide sluiten elkaar niet uit. Vooreerst zal een werkloze wiens gezondheidstoestand niet optimaal is wellicht minder arbeidsmarktgerichte activiteiten ontwikkelen. Anderzijds vormt een dergelijke werkloze voor een werkgever wellicht geen aantrekkelijke kandidaat. De beperkte herintrededekans van werklozen met gezondheidsproblemen verwijzen daardoor tevens naar selectiemechanismen aan de vraagzijde van de arbeidsmarkt. Omwille van het belang van deze mechanismen bij de tewerkstelling van langdurig werklozen wijten we aan deze problematiek een afzonderlijke paragraaf.

De werkloosheidsduur is een negatief selectie criterium

Uit diverse econometrische studies en uit onderzoeken bij langdurig werklozen blijkt telkens opnieuw dat ook de *werkloosheidsduur op zich* de herintrededekans verlaagt: naarmate men langer werkloos is, heeft men onafhankelijk van alle andere eigenschappen die de herin-

tredekans beïnvloeden minder kans om opnieuw werk te vinden (zie o.m. De Witte, 1992a: 66-69; Donker Van Heel, 1989: 35-36; Kerckhoffs, De Neubourg & Palm, 1991; Ter Huurne, 1988b: 63-70; Verkleij, 1988: 153-156 en Warr & Jackson, 1985: 800). Zo blijkt uit een econometrische studie bij een steekproef van maar liefst 40000 geregistreerde werkzoekenden in Nederland in 1987, dat de kans om de werkloosheid te verlaten na controle voor alle overige variabelen reeds met 11% daalt na één jaar (Kerckhoffs et al., 1991). Uit een analyse van de kenmerken van klanten en ex-klanten van de Nederlandse heroriënteringsgesprekken en van de Vlaamse Weer-Werkactie blijkt dat het negatieve effect van de werkloosheidsduur ook een rol speelt bij acties die expliciet werden opgezet om de tewerkstellingskans van langdurig werklozen te verhogen (Arryn, 1992: 185-191 en 228; Goewie, 1990: 25-30).

Het negatieve effect van de werkloosheidsduur leidt tot een vicieuze cirkel: naarmate men langer werkloos is, wordt de kans op het vinden van werk kleiner, waardoor de werkloosheidsduur opnieuw toeneemt. De vaststelling dat de werkloosheidsduur een autonome invloed uitoefent op de tewerkstellingskans, los van de hoger beschreven psychologische aanpassingsreacties (zie b.v. De Witte, 1992a: 68-69; Donker Van Heel, 1989: 35-36; Ter Huurne, 1988b: 63-70), duidt erop dat dit effect te wijten is aan *selectiemechanismen* aan de zijde van de werkgevers. Zij bepalen immers wie aangeworven wordt en langdurige werkloosheid vormt voor hen een negatief selectie criterium (zie b.v. Kloosterman, 1989: 97; Oosterhuis, Westert & Glebbeek, 1986: 18-19. Voor een recente studie in Vlaanderen, zie Lamberts, 1993).

De werkloosheidsduur is overigens niet het enige objectieve kenmerk dat de herintredekans verkleint. Uit nagenoeg alle onderzoeken blijkt dat de kans om opnieuw aan het werk te geraken vaak in de eerste plaats afhankelijk is van de objectieve kenmerken van de werkloze, zoals diens geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, het vroeger uitgeoefende beroep en de werkloosheidsduur (zie o.m. Donker Van Heel, 1989: 35-36; Kerckhoffs et al., 1991; Ter Huurne, 1988b: 63-70; Van Hoyer et al., 1988: 122-133; en Warr & Jackson, 1985: 800). Deze belemmerende factoren worden in sommige onderzoeken nog aangevuld met kenmerken zoals de verstedelijkingsgraad, de werkloosheidsgraad in de regio waarin men woont en het gebrek aan werkervaring (zie b.v. Kerckhoffs et al., 1991). Psychosociale aspecten die verwijzen naar het hoger beschreven aanpassingsproces, zoals

de betrokkenheid bij de arbeidsmarkt en de beleving van werkloosheid, spelen in deze onderzoeken meestal een ondergeschikte rol bij het bepalen van de hertewerkstellingskansen van een werkloze (voor een uitzondering, zie De Witte, 1992a: 68-69). Zo blijkt uit het longitudinale onderzoek van Donker Van Heel dat volgende factoren in volgorde van belangrijkheid de kans op een herintrede in de arbeidsmarkt bepalen: (1) persoonlijke of gezondheidsproblemen, (2) de leeftijd, (3) het geslacht, (4) de werkloosheidsduur, (5) de mate aan offerbereidheid, (6) de etnische afkomst, (7) het sollicitatiegedrag, (8) de gevolgde opleiding en (9) de mate aan kennis over de arbeidsmarkt (Donker Van Heel, 1989: 35-36). Daarbij valt op dat de voornaamste belemmerende factoren moeilijk door de werkloze zelf kunnen worden gemanipuleerd, terwijl factoren die wél kunnen worden beïnvloed (zoals het opleidingsniveau) een ondergeschikte rol spelen bij het bepalen van de aanwervingskansen. Ook dit duidt erop dat de aanwervingskansen van een werkloze in de eerste plaats afhangt van het aanwervingsbeleid van de werkgevers. Zij hanteren immers een aantal objectieve criteria, zoals de leeftijd, het geslacht en het opleidingsniveau bij het selecteren van hun personeel. Alle potentiële werknemers worden door hen a.h.w. gerangschikt in een denkbeeldige rij van aantrekkelijke tot weinig aantrekkelijke werknemers (zie b.v. Kloosterman, 1987: 15-16). Het concrete arbeidsmarktgedrag van werklozen lijkt bij het opstellen van deze "rij" van ondergeschikt belang. De langdurig werklozen zijn zich hier overigens duidelijk van bewust. Bij het verklaren van hun werkloosheid verwijzen ze immers in de eerste plaats naar deze objectieve arbeidsmarktkenmerken, die in hun ogen hun herintredkans verkleinen. Zo komt de verwijzing naar de te hoge leeftijd en het te lage opleidingsniveau in bijna elk onderzoek op de eerste plaats (Kroft et al., 1989: 171-174; Ter Huurne, 1988a: 68; Muffels et al., 1990: 62-63; Van Regenmortel, De Cock & Vandeloo, 1990: 224-225).

GEVOLGEN VAN EEN GESLAAGDE HERINTREDE IN DE ARBEIDSMARKT

Uit het vorige blijkt dat langdurige werkloosheid de werkloze dwingt om zich aan diens situatie aan te passen, terwijl deze aanpassingsreactie op haar beurt de herintegratie in de arbeidsmarkt bemoeilijkt. Onderzoek toont echter aan dat juist deze herintegratie het psychisch welzijn van de werkloze herstelt. Een geslaagde herin-

tegratie in de arbeidsmarkt heeft voor velen echter een aanzienlijke kostprijs. Bij de wedertewerkstelling doet zich immers vaak een proces van sociale daling voor. We diepen deze voor- en nadelen van het vinden van werk achtereenvolgens uit.

Werk vinden herstelt het psychisch welzijn

Uit diverse longitudinale onderzoeken blijkt dat het psychisch welzijn van hen die werk vonden tijdens het onderzoek, in aanzienlijke mate verbeterde (voor een overzicht, zie Lahelma, 1989: 116-118 en Verkleij, 1988: 61). Dit blijkt onder meer uit twee grootschalige Scandinavische panel-studies waarbij de geïnterviewden 1 à 2 jaar na het eerste contact opnieuw werden bevraagd (Iversen & Sabroe, 1988; Lahelma, 1989: 87, 100-105). In beide onderzoeken werd vastgesteld dat het psychisch welzijn van hen die werk vonden zich in sterke mate had hersteld. Analoge resultaten werden in Engels onderzoek bij zowel arbeiders als bedienden vastgesteld (Payne & Jones, 1987: 180-181; Warr & Jackson, 1985: 801 en 803-804). Uit Lahelma's studie blijkt zelfs dat het welzijn van hen die werk gevonden hadden zich hersteld had tot op het oorspronkelijke niveau van vóór de werkloosheidsperiode: tussen de wedertewerkgestelden en zij die steeds gewerkt hadden deed er zich geen significant verschil in welzijn meer voor (Lahelma, 1989: 116-118).

Ook uit Verkleij's longitudinale onderzoek blijkt dat het vinden van werk een *volledig herstel* van de gezondheid van de werkloze met zich meebrengt (Verkleij, 1988: 162-167). Hij onderscheidt daarbij twee groepen: de vroege en de late werkhervatters. De "vroege" werkhervatters vonden reeds vóór de tweede bevragsingsronde (in 1984) werk, terwijl ze tijdens de eerste bevragsingsronde (1983) nog werkloos waren. Deze groep had vóór ze werk vond reeds een nagenoeg even goede gezondheid als de werkenden (cfr. het hoger beschreven selectieproces waarbij de meest gezonde werklozen tevens het snelste werk vinden). Toch heeft het vinden van werk voor hen ook nog een positief effect: hun eenzaamheidsgevoelens nemen er immers door af. Verkleij concludeert dat het vinden van werk voor deze groep vooral een preventief effect had. Daar waar de gezondheid van de blijvend werklozen verder verslechterde, bleef de gezondheidstoestand van de vroege werkhervatters wellicht omwille van het vinden van werk stabiel in de tijd.

De "late" werkhervatters in Verkleij's onderzoek waren werkloos gedurende de twee eerste bevragsrondes (1983 en 1984) en vonden werk vóór de laatste interviewronde in 1985. Zij waren gemiddeld genomen iets meer dan één jaar langer werkloos dan de vroege werkhervatters. Hun gezondheidstoestand was dan ook minder gunstig dan deze van de vroege werkhervatters. Verkleij toont echter aan dat nagenoeg alle gezondheidsaspecten in sterke mate verbeteren nadat deze werklozen werk vonden. Zowel de psychische, de psychosomatische als de lichamelijke gezondheid van de late werkhervatters herstelde omwille van het vinden van werk immers zo sterk dat er zich m.b.t. deze gezondheidsaspecten geen significant verschil meer voordeed met de geïnterviewden die steeds hadden gewerkt. Hetzelfde geldt met betrekking tot gevoelens van eenzaamheid. Verkleij concludeert hieruit dan ook dat het vinden van werk voor de groep late werkhervatters een sterk curatief effect had. Uit zijn analyse blijkt tevens dat dit herstel zich eveneens voordeed onder de respondenten met een erg lange werkloosheidsduur (tussen 2,5 en 4 jaar), al bleef deze groep na de werkhervatting wel iets meer gezondheidsklachten vertonen dan zij die kortduriger werkloos waren geweest.

Opvallend is tevens dat dit gezondheidsherstel zich tevens vrijwel *onmiddellijk* na het vinden van werk voordoet. Dit blijkt onder meer uit het Engelse longitudinale onderzoek van Warr en Jackson (Warr & Jackson, 1985: 803-804). Zoals hoger vermeld, stellen ook zij een significante verbetering van het psychisch welzijn vast bij het vinden van werk. Een additionele analyse toonde tevens aan dat de duur van deze nieuwe tewerkstelling geen invloed had op de geestelijke gezondheid: zij die pas werkten vertoonden een even hoog niveau van welzijn als zij die reeds 6 à 9 maanden aan het werk waren. Beide auteurs concluderen hieruit dan ook dat het psychisch welzijn zich blijkbaar in het begin van de hertewerkstellingsperiode herstelt. Verkleij stelt overigens ook vast dat langdurig werklozen slechts weinig aanpassingsproblemen melden wanneer ze opnieuw werk vinden (Verkleij, 1988: 157-158). Zo meldt slechts 13% van de vroege werkhervatters dat ze het moeilijk vonden om te wennen aan de lengte van een werkdag. Voor 67% onder hen vormde dit helemaal geen probleem. Het percentage werkhervatters dat zich moeilijk kon aanpassen ligt m.b.t. de overige bevroegde werkaspecten steeds lager: tussen 12 en 3%. Zo verliep de aanpassing aan het werktempo voor slechts 3% van de vroege werkhervatters "moeilijk", tegenover 87% die dit als "gemakkelijk" ervaarde.

De verbetering van het psychisch welzijn ten gevolge van de werkhervatting is vooral te wijten aan de toename van het inkomen die de hertewerkstelling met zich meebrengt. Deze vaststelling is complementair aan de hoger vermelde vaststelling dat het inkomensverlies omwille van werkloosheid tot een daling van het psychisch welzijn leidt. Uit diverse longitudinale studies blijkt dat het vinden van werk een verbetering van de financiële situatie tot gevolg heeft (Payne & Jones, 1987: 180; Verkleij, 1988: 159; Warr & Jackson, 1985: 801-802). Uit de longitudinale analyse van Warr en Jackson blijkt tevens dat de toename van het psychisch welzijn bij het vinden van werk vooral veroorzaakt wordt door de toename van het inkomen (Warr & Jackson, 1985: 803-804).

Proces van sociale daling

De herintegratie in de arbeidsmarkt brengt voor vele langdurig werklozen een belangrijke kostprijs met zich mee. Uit diverse studies blijkt immers dat deze herintegratie vaak gepaard gaat met een proces van sociale daling. Dit is niet geheel verrassend. Hoger zagen we immers dat een groot aantal werklozen tot aanzienlijke offers bereid is om toch maar aan werk te geraken. Het is dan ook niet verbazend om vast te stellen dat een belangrijk deel van de langdurig werklozen die werk hebben gevonden, ook daadwerkelijk concessies hebben gedaan m.b.t. de kwaliteit van hun werk. In zijn vervolgonderzoek stelt Donker Van Heel vast dat ongeveer 1/3 van hen die werk vonden onder het niveau van hun vorige beroep werkten, terwijl eveneens 1/3 zwaar of vuil werk uitoefende (Donker Van Heel, 1989: 46-49). Voor ongeveer de helft onder hen nam de reistijd tot hun werk meer dan een kwartier in beslag, terwijl twee jaar voordien slechts 11,6% zich bereid verklaarde om een werk te aanvaarden met een dergelijk reistijd. Niet minder dan 48,5% van de werkhervatters had een baan aanvaard die afweek van de vroegere baan.

Over het algemeen wordt tevens vastgesteld dat langdurig werklozen die werk vonden er gemiddeld genomen op achteruitgaan wat hun inkomen, status en arbeidsomstandigheden betreft (zie o.m. Warr, 1983: 1). Sprengers en Tazelaar tonen in hun onderzoek wel aan dat het aspect waarop men dient in te leveren samenhangt met het vroeger uitgeoefende beroep (Sprengers & Tazelaar, 1987: 45-47). Werklozen uit de laagste inkomensniveaus gaan er financieel zelden op achteruit, doch dienen wel vaker genoeg te nemen met

minder aantrekkelijk en qua arbeidsomstandigheden sterker belastend werk. Werklozen uit de hogere inkomenscategorieën hebben meer kans op lager betaald werk met een geringer maatschappelijk prestige. Dit laatste blijkt eveneens uit Engels onderzoek bij bedienden (Payne & Jones, 1987: 182). Uit Verkleij's onderzoek blijkt tevens dat vooral de late werkhervatters concessies hebben moeten doen (Verkleij, 1988: 156-157). Vooral zij worden met kwalitatief minder gunstige arbeidsomstandigheden geconfronteerd. De arbeidssituatie van de vroege werkhervatters was in mindere mate gekenmerkt door ongunstige arbeidsomstandigheden. Een deel onder hen had qua inkomen en arbeidssituatie zelfs een betere job verworven dan voorheen.

Uit het Vlaamse onderzoek van Van Regenmortel bij 438 langdurig werkloze vrouwen tussen 25 en 50 jaar blijkt tevens dat werkloosheid gepaard gaat met een verslechtering van de kwaliteit van de tewerkstelling gedurende de loopbaan (Van Regenmortel et al., 1990: 194-199). Zij vergeleek de kenmerken van de eerste baan met deze van de laatst uitgeoefende job en stelde een verschuiving vast naar meer tijdelijke banen op een lager beroepsniveau. De resultaten van een analyse van het aanwervingsgedrag van werkgevers in Nederland liggen in dezelfde lijn (Gorter, Nijkamp & Rietveld, 1990). Uit een analyse van 763 aanwervingen bleek immers dat werklozen minder kans maken om aangeworven te worden voor voltijdse en voor vaste betrekkingen dan werkenden. Dit duidt er wellicht op dat de sociale daling die vele werklozen bij hun hertewerkstelling ondervinden in belangrijke mate veroorzaakt wordt door selectiemechanismen aan de zijde van werkgevers.

BESLUIT: LANGDURIGE WERKLOOSHEID DOET EEN VICIEUZE CIRKEL ONTSTAAN

Wanneer we de krachtlijnen van dit artikel samenvatten, dan valt het op dat langdurig werklozen geconfronteerd worden met een *paradoxe situatie*. Langdurige werkloosheid leidt tot een achteruitgang van het psychisch welzijn. Deze achteruitgang in het welbevinden kan gestopt worden door zich bij de werkloosheidssituatie neer te leggen. Een dergelijke aanpassingsreactie bemoeilijkt echter de herintegratie in de arbeidsmarkt, terwijl juist deze herintegratie tot een herstel van het psychisch welzijn leidt. De aanpassing aan langdurige werkloosheid kan als een beschermingsreactie worden beschouwd.

Op korte termijn biedt deze beschermingsreactie de beste garantie om zich staande te houden. Op lange termijn sluit deze wijze van reageren de langdurig werklozen echter op in een psychisch minder gunstige situatie. Enkel het vinden van werk biedt een fundamentele oplossing voor dit probleem.

In dit overzichtsartikel werd enkel het *globale* proces waartoe langdurige werkloosheid leidt in kaart gebracht. Dit vormt meteen één van de beperkingen van dit literatuuroverzicht. Dit globale proces heeft betrekking op de overgrote meerderheid van de langdurig werklozen. Naast deze meerderheid komt er onder de (langdurig) werklozen echter ook een minderheid voor, die op een andere wijze op langdurige werkloosheid reageert (zie b.v. De Witte, 1992a; Kroft et al., 1989). Op de wijze waarop deze minderheid met hun werkloosheid omgaat kon hier uit plaatsgebrek niet worden ingegaan. Het hoger beschreven globale proces dient tevens in zekere mate te worden genuanceerd in functie van de achtergrondkenmerken van werklozen. Ook dit kon wegens plaatsgebrek niet verder worden uitgewerkt. Zo toont onderzoek in Engeland aan dat de geleidelijke achteruitgang in het psychisch welzijn gedurende de eerste 6 maanden van de werkloosheid zich niet voordoet bij jongeren onder 20 jaar (Jackson & Warr, 1984: 610-611; Warr, 1987: 268). Hun welzijn daalt wel op het ogenblik dat ze werkloos worden, doch blijft vrijwel onmiddellijk daarna stabiel op een lager niveau gedurende de rest van hun werkloosheidsperiode. Omwille van de levensfase waarin ze verkeren is werkloosheid voor jongeren immers minder belastend dan voor werknemers uit de middenleeftijdscategorie (zie De Witte, 1986 en 1988). Een laatste beperking van dit overzichtsartikel betreft het ontbreken van beleidsaanbevelingen en suggesties voor de hulpverlening t.o.v. langdurig werklozen, die uit deze literatuurstudie kunnen worden afgeleid. Deze bedenkingen werden elders uitgewerkt (De Witte, 1991 en 1993).

REFERENTIES

- Arryn P. (1992). *Weer-Werk. Evaluatie van de bereikte resultaten*. Brussel: Researchinstituut voor Arbeid en Tewerkstelling.
- Banks M.H., Clegg C.W., Jackson P.R., Kemp N.J., Stafford E.M., & Wall T.D. (1980). The use of the General Health Questionnaire as an indicator of mental health in occupational studies. *Journal of Occupational Psychology*, 1980, 53, pp. 187-194.

- Brenner S., & Levi L. (1987). Vulnerability among long-term unemployed. A longitudinal study of mental and physical health among Swedish women at different phases of unemployment. Some preliminary results. In D. Schwefel, P. Svensson, & H. Zöllner (Eds.), *Unemployment, social vulnerability and health in Europe* (pp. 239-254). London: Springer.
- Cappi R., & Delvaux B. (1990). *Les allocataires sociaux confrontés aux pièges financiers: analyse des situations et des comportements*. Louvain-la-Neuve: Institut de Recherches Economiques, Université Catholique de Louvain.
- De Goede M. (1988). *Beleving van niet-werken. Een onderzoek onder werklozen, arbeidsongeschikten en hun partner*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht.
- De Neubourg C. (1986). Jantje van Leiden of de cultuur van de werkloosheid. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 2, pp. 26-40.
- De Valck N. (1981). *Enquête over de beleving en de gevolgen van de werkloosheid. Verwachtingen die werklozen hebben omtrent de RVA*. Brussel: RVA.
- De Witte H. (1986). Met een stempel voor het leven. Overzicht van recente literatuur over de beleving van werkloosheid bij jongeren, en de invloed ervan op hun politieke houdingen en hun arbeidsethos. In HIVA-Stuurgroep (Eds.), *Met een stempel door het leven? Werkloosheid en tewerkstelling van jongeren: beschrijving, gevolgen en perspectieven* (pp. 111-170). Leuven: Hoger Instituut voor de Arbeid, KU Leuven.
- De Witte H. (1988). Individuele en maatschappelijke gevolgen van jeugdwerkloosheid. In HIVA-werkgroep Jeugdwerkloosheid (Eds.), *En de jongeren, zij stempelden voort? Recente evoluties in de jeugdwerkloosheid en een beschrijving en evaluatie van opleidings- en tewerkstellingsinitiatieven voor jongeren* (pp. 33-49). Leuven: Hoger Instituut voor de Arbeid, KU Leuven.
- De Witte H. (1989). Liever moe dan lui: werkloosheid en tewerkstelling van jongeren in Vlaanderen. *Tijdschrift voor Sociologie*, 10, pp. 509-545.
- De Witte H. (1991). Psychosociale gevolgen van langdurige werkloosheid. *Sociaal: Maandelijks Welzijnsmagazine*, 12, pp. 15-17.
- De Witte H. (1992a). *Tussen optimisten en teruggetrokkenenen. Een empirisch onderzoek naar het psychosociaal profiel van langdurig werklozen en deelnemers aan de Weer-Werkactie in Vlaanderen*. Leuven: Hoger Instituut voor de Arbeid, KU Leuven.
- De Witte H. (1992b). On the social impact of youth unemployment: Political radicalization and a decline of the work ethic? In C. Verhaar, L. Jansma et al. (Eds.), *On the mysteries of unemployment* (pp. 296-313). Dordrecht: Kluwer.
- De Witte H. (1993). Tussen optimisten en teruggetrokkenenen. Synthese van het HIVA-onderzoek naar het psychosociaal profiel van langdurig werklozen en deelnemers aan de Weer-Werkactie. *Tijdschrift voor Welzijnswerk*, 17, 13-24.

- Donker Van Heel P. (1989). *Nooit meer aan het werk? Een onderzoek naar factoren die herintreding van langdurig werklozen bevorderen*. 's Gravenhage: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek.
- Feather N. (1982). Unemployment and its psychological correlates: A study of depressive symptoms, self-esteem, protestant ethic values, attributional style and apathy. *Australian Journal of Psychology*, 34, pp. 309-323.
- Fryer D. (1985). Stages in the psychological response to unemployment: A (dis)integrative review. *Current Psychological Research and Reviews*, 4, pp. 257-273.
- Fryer D., & Payne R. (1986). Being unemployed: A review of the literature on the psychological experience of unemployment. In C. Cooper & I. Robertson (Eds.), *International review of industrial and organisational psychology* (pp. 235-278). Chichester: Wiley.
- Goewie R. (1990). *Oriëntatie op de heroriëntering van langdurig werklozen. Belemmerende en bevorderende factoren van de heroriëntatie*. 's Gravenhage: Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Werk Onderzoek.
- Gorter C., Nijkamp P., & Rietveld P. (1990, April). *Employers' recruitment behaviour and re-employment probabilities of the unemployed*. Paper presented at the Conference on the Unemployed in their Regional Environment (CURE), Ameland (The Netherlands).
- Hayes J., & Nutman P. (1981). *Understanding the unemployed. The psychological effects of unemployment*. London: Tavistock.
- Iversen L., & Sabroe S. (1988). Psychological well-being among unemployed and employed people after a company closedown: A longitudinal study. *Journal of Social Issues*, 44, pp. 141-152.
- Jackson P., & Warr P. (1984). Unemployment and psychological ill-health: The moderating role of duration and age. *Psychological Medicine*, 14, pp. 605-614.
- Kerckhoffs C., De Neubourg C., & Palm F. (1991, January). *The determinants of individual unemployment duration*. Paper presented at a CES-seminar, Leuven.
- Kloosterman R. (1987). *Achteraan in de rij. Een onderzoek naar de factoren die (her)intreding van langdurig werklozen belemmeren: Deel 1. Rapport en Deel 2. Bijlagen*. 's Gravenhage: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek.
- Koeter M., Ormel J., Van Den Brink W., Dijkstra W., Schoenmacker J., & Staal J. (1987). De waarde van de GHQ als toestandsmaat. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 29, pp. 667-679.
- Kroft H., Engbersen G., Schuyt K., & Van Waarden F. (1989). *Een tijd zonder werk. Een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Lagrou L. (1983). Beleving van werkloosheid. *Welzijnsgids*, Noden I.A.3.3., Afl. 18.
- Lagrou L., De Witte H., & Van Rensbergen J. (1983). The obligation to work and the right to work as determinants of the attitude towards the

- unemployed. In A.M. Koopman-Iwema & R.A. Roe (Eds), *Work and organisational psychology. European perspectives. Selected papers from the First North-West European Conference on the Psychology of Work and Organisation* (pp. 77-97). Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Lahelma E. (1989). Unemployment, re-employment and mental well-being. A panel survey of industrial jobseekers in Finland. *Scandinavian Journal of Social Medicine*, Supplementum 43.
- Lamberts M. (1993). *Ze vragen zoveel aandacht, meneer. Tewerkstelling, werving en selectie van laaggeschoolden en kansarmen*. Leuven: HIVA-KU Leuven.
- Miltenburg T., & Woldringh C. (1989). *Langdurige werkloosheid. Een onderzoek bij jongeren van 18-22 en mannen van 30-44 jaar*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Muffels R., Rietveld J., & Vriens M. (1990). *Langdurige werklozen op de arbeidsmarkt. Determinanten van arbeidsmarktgedrag en implicaties voor beleid*. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant.
- Oosterhuis G., Westert G., & Glebbeek A. (1986). *Selectiecriteria op een rij. Personeelsvoorkeuren van werkgevers voor administratieve en verkoopfuncties*. Groningen: Sociologisch Instituut.
- Payne R., & Jones J. (1987). Social class and re-employment: Changes in health and perceived financial circumstances. *Journal of Occupational Behaviour*, 8, pp. 175-184.
- Schaufeli W. (1989). Een waarde-verwachtingsbenadering van psychische klachten bij werkloosheid. In A. Buunk & A. Vrugt (Eds.), *Sociale psychologie en psychische problemen* (pp. 129-143). Assen: Dekker & Van De Vegt.
- Stafford E.M., Jackson P.R., & Banks M.H. (1980). Employment, work involvement and mental health in less qualified young people, *Journal of Occupational Psychology*, 53, pp. 291-304.
- Sprengers M., & Tazelaar F. (1987). Werkloosheid en sociaal netwerk. In I. Spruit & F. Tazelaar (Eds.), *Leven met werkloosheid* (pp. 39-48). Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Spruit I., Verkleij H., De Jong-Gierveld J., & Steverink E. (1987). Eenzaamheid en de rol van ondersteunende contacten en zorgen bij werkloosheid. In I. Spruit & F. Tazelaar (Eds.), *Leven met werkloosheid* (pp. 49-63). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Ter Huurne A. (1988a). *Zeer langdurige werkloosheid onder ouderen in de regio Rijnmond*. Tilburg: Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, Katholieke Universiteit Brabant (IVA).
- Ter Huurne A. (1988b). *Werkloze jongeren, twee jaar later. Een onderzoek naar de arbeidsloopbaan en intredekans van jongeren ten tijde van hoge werkloosheid* (OSA-werkdocument nr. W 55). Tilburg: Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, Katholieke Universiteit Brabant.
- Ullah P., & Banks M. (1985). Youth unemployment and labour market withdrawal. *Journal of Economic Psychology*, 6, pp. 51-64.

- Van Hoya R., Janssens E., & Peeters J. (1988). *De determinanten van de herintrede op de arbeidsmarkt*. Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid, UFSIA.
- Van Loon F., Pauwels K., & Van Humskerke H. (1982). *Werkloosheid en gezin. Een onderzoek naar de gevolgen van werkloosheid* (Studies en Documenten 20, CBGS). Antwerpen/Amsterdam: De Sikkels/De Nederlandse Boekhandel.
- Van Regenmortel T., De Cock C., & Vandelooy R. (1990). *Herintreedsters: een risicogroep als geen ander: Deel 1. Het profiel en de arbeidsperspectieven van herintreedsters en langdurig werkloze vrouwen*. Leuven: HIVA-KU Leuven.
- Verkleij H. (1988). *Langdurige werkloosheid, werkherleving en gezondheid. Bevindingen van een 2-jarige follow-up studie*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Verkleij H., & Spruit I. (1987). Werkloosheid en gezondheid: een wederkerige relatie. In I. Spruit & F. Tazelaar (Eds.), *Leven met werkloosheid* (pp. 65-82) Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Vints L. (1977). *Werkloosheid: een zichzelf bevestigend fenomeen. Onderzoek van het fenomeen werkloosheid aan de hand van het project "Jeugdwerkloosheid in Limburg"*. Verhandeling, KU Leuven, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Departement Sociologie.
- Vleminckx A. (1982). Sollicitatiegedrag en arbeidsbemiddeling. *Kultuurleven*, 49, pp. 866-879.
- Warr P. (1983). Werk en werkloosheid. In P. Drenth, H. Thierry, P. Willems, & C. De Wolff (Eds.), *Handboek arbeids- en organisatiepsychologie* (Afl. 9, 2.13, War). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Warr P. (1984a). Economic recession and mental health: A review of research, in: Proceedings of the ICOMH conference "Mental Health and the Economic Recession". *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg*, 62, pp. 298-308.
- Warr P. (1984b). Reported behaviour changes after job loss. *British Journal of Social Psychology*, 23, pp. 271-275.
- Warr P. (1987). The psychological impact of continuing unemployment: Some longitudinal data and a general model. In D. Schwefel, P. Svensson, & H. Zöllner (Eds.), *Unemployment, social vulnerability and health in Europe* (pp. 267-280). London: Springer.
- Warr P. (1989). Individual and community adaption to unemployment. In B. Starrin, P. Svensson, & H. Wintersberger (Eds.), *Unemployment, poverty and quality of working life. Some European experiences* (pp. 27-44). Berlin: Sigma.
- Warr P., & Jackson P. (1984). Men without jobs: Some correlates of age and length of unemployment. *Journal of Occupational Psychology*, 57, pp. 77-85.
- Warr P., & Jackson P. (1985). Factors influencing the psychological impact of prolonged unemployment and of re-employment. *Psychological Medicine*, 15, pp. 795-807.

Warr P., & Jackson P. (1987). Adapting to the unemployed role: A longitudinal investigation. *Social Science and Medicine*, 1987, 25, pp. 1219-1224.

Weer-Werkteam Eeklo (1990, February-March). *Trimestrieel verslag*.

E. Van Evenstraat 2E
3000 Leuven

Received September 1992